

ВЕЛИКИЙ КОЛІСНИЙ ШЛЯХ

Я — Кім. Я — Кім. А хто такий Кім?

Зверніть увагу, скільки разів (і за яких обставин) Кімбол О'Гара повторює ці слова, аж доки не знаходить відповідь на останніх сторінках цієї книжки.

То хто ж такий Кім? І що таке — «Кім»?

На останнє питання відповісти найлегше: це найкращий роман Ред'ярда Кіплінга, якого довгий час вважали нездатним опанувати велику форму. Надто вже його перші спроби поступались оповіданням та нарисам. Цикли — так, тут питань не було: три солдати, які відбувають службу в Індії, Мауглі та його зграя, Сталкі і його команда в кожному новому оповіданні поставали навдивовижу живими. Чому ж «Світло, що згасло» і «Відважні капітани», не кажучи вже про написану у співавторстві «Наулаху», викликали в кращому разі поблажливі відгуки?

Коли Ред'ярд розповів, що взірцем для його нової книжки (якраз «Кіма») став «Дон Кіхот», розлогий твір про шлях, на якому можна зустріти будь-кого і будь-що, — місіс Кіплінг не витримала: «От не прикривайся переді мною Сервантесом! Ти ж чудово знаєш, що навіть задля спасіння душі не можеш вигадати сюжет». Прийнемо це як можливе пояснення: Кіплінг зумів-таки написати справжній роман, коли знайшов історію, що складається з окремих пригод, зустрічей, випадковостей, — а разом із тим неспішно рухається до визначеної мети.

Але про «Кіма» мало сказати, що це шедевр Кіплінга, хоча саме так його й називали Марк Твен, Томас Стернз Еліот, Вільям Сомерсет Моєм і Хорхе Луїс Борхес. «Кім» — це один із найкращих романів усього ХХ століття.

...Проте — чи ХХ-го? Кіплінг закінчив роман у серпні 1900 року, а друком він вийшов лише у жовтні 1901-го: між цими подіями якраз і пролягла межа століть. Рівно половину життя Кіплінг прожив до того, рівно стільки ж йому залишилось: трохи більше, ніж тридцять п'ять років. Тож «Кіма» написано ще у ХІХ столітті, але він стоїть значно ближче до творів ХХ-го, поєднуючи реальність із міфом, а шпигунські пригоди — із вишуканою філософією.

...Шпигунський роман? Так, Кіплінга вважають одним із батьків цього жанру («І Яну Флемінгу до нього дуже далеко!» — додають зазвичай), проте не варто відкривати роман, чекаючи знайти в ньому інтриги та перестрілки. (Інтриги — будуть, пострілів — дуже мало. Професіонали працюють тонко.) «Кім» — водночас і шпигунська історія,

і оповідь про пошуки, і роман виховання, але передовсім — зізнання в любові до Індії, віншування звуків, пахоців і кольорів субконтиненту», — так написав один критик, і до цього можна додати лише, що інколи «Кіма» зараховують і до «дитячої літератури». Дитяча? Радше «підліткова» — приблизно в тому ж сенсі, що й «Гекльберрі Фінн», «Вбити пересмішника» або пізні казки про мумі-тролів. Усі ці твори — про входження до великого світу, і в них не знайти (хіба що трохи у фіналі Твенового роману) того спрощення, яке погані письменники вважають необхідною умовою літератури для і про дітей. «Кім» — доросла книга, яка не схиляється до читача і не повчає його, навіть не веде за собою, а відкриває безліч можливостей. Скількома з них ми зможемо скористатись — залежить лише від нас.

А хто такий Кім?

Отже, «Кім» — не просто роман, а багато книжок одночасно, на межі століть, світів і культур. А якою ж ще може бути історія ірландця, що виріс на індійському базарі, став учнем тибетського лами і потрапив у поле зору британської розвідки? І хто, як не Кіплінг, міг її написати, — Кіплінг, який народився в Індії, навчався в Англії, повернувся на батьківщину, потім знову до Англії, довгий час жив у Америці, наїздами — у Південній Африці і врешті, вже після «Кіма», знайшов остаточний притулок у графстві Сассекс. Герой на межі — Кіплінгів улюбленець: згадаймо лише Мауглі, який існує між світами звірів та людей. «Та Сходу і Заходу вже нема, границь нема поготов...» — коли? «...Як сильні стають лицем у лице, хоч вони із різних світів!» — але що ми назвемо «силою»? Кордони і межі не зникають, бо кожен з учасників Великої Гри зберігає своє лице, свою несхожість. Аби уявити іншого, стати іншим, треба насамперед зрозуміти його, а потім — і себе самого. І тоді — ти знову станеш самим собою, але вже не таким, яким був. Кім — Друг Усього Світу, як його називали в рідному місті; і роман, зокрема, про те, як хлопець стає гідним цього звання.

Не дивно, що вже перша «велика проза» Кіплінга була про межове існування. Іще в Індії, у неповних двадцять років, він почав роман «Матуся Мат'юрін» про стару ірландку, власницю опіумного притону в Лагорі. Матусина донька отримала виховання в Англії, вийшла за службовця індійської цивільної служби... і таким чином на базарі дізнавались урядові таємниці, а в уряді знали, про що говорять на базарі. Сестра і мати Кіплінга — його найсуворіші критики, якщо не рахувати батька, — визнали перші 237 сторінок роману «гидкими, хоча й потужними». Письменник і сам побачив, що не може впоратися з темою, відклав «Матусю Мат'юрін», але і час від часу до неї повертався, аж поки не узяв для «Кіма» все, що вважав за потрібне, — і, мабуть, знищив рукопис.

Натомість, що робити із Кімом, Кіплінг знав одразу. 1891 року він пообіцяв журналу «Сент-Ніколас» оповідання про хлопця, «який шукав Річку Зцілення», і наступного

року взявся за перо. Невдовзі, однак, виявилось, що історія шириться і шириться. «Сент-Ніколас» задовольнився казками з «Книги Джунглів» (ще б пак, задовольнився!), а робота над «Кімом» з перервами тривала аж вісім років. Щось було в ньому таке, що ніяк не відпускало Кіплінга, змушувало знову і знову переробляти текст (востаннє — вже у коректурі) і час від часу радитись із батьком, який з прискіпливістю художника і натураліста перевіряв найдрібніші деталі, а також нагадував те, що Ред'ярд уже встиг забути, — наприклад, про вечірній серпанок над Великим колісним шляхом.

Минуло майже сто років, і ентузіаст на ім'я Пітер Гопкірк помандрував Пакистаном і Північно-Західною Індією — місцями, що їх зображено у романі, — а потім звітував про це у книжці «В пошуках Кіма». Гопкірк остаточно підтвердив те, про що вже давно говорили кіплінгознавці: письменник був ледь не документально точним, — тоді, звісно, коли це не ставало на перешкоді його задуму. Джон Локвуд Кіплінг-старший — доглядач лагорського музею, «чаклунського будинку», в який ми входимо разом із ламою на перших сторінках роману. Історій англо-індійців, які вирости серед туземців, було відомо чимало принаймні з 1810-х років, і одну з них Кіплінг навіть встиг перетворити на оповідання («Намгай Дула», 1891). Полковника Крейтона насправді звали Томасом Монтгомері, і його люди намагалися картографувати Тибет і проникнути до закритого міста Лхаси. Мав свій прототип і Ларган-сагиб, наставник шпигунів, — про це ви прочитаєте у примітках до роману; американський письменник Френсіс Меріон Кроуфорд навіть випередив Кіплінга і зобразив «Ларгана» в романі «Містер Айзекс» (1882). Магбуб Алі зображений в романі під власним ім'ям — сподіваюсь, йому це не зашкодило!

А хто такий Кім?

Що ж стосовно головних героїв роману... Тибетський лама справді якось завітав до лагорського музею, але, oprіч побіжної згадки у листі Кіплінга-батька, про це нічого не відомо. Своїм характером, м'якою мудрістю і відкритістю світу лама завдячує зовсім не буддистським священикам, а чоловікові Кіплінгової тітки — славетному митцю Едварду Берн-Джонсу. Справді: немає Сходу, немає Заходу. Такою ж мірою Кім — це романтизована постать самого автора, який не на службі «Інтелідженс сервіс», а за письмовим столом перетворювався на будь-яку людину з п'яти материків.

Англійський письменник Теренс Генбері Вайт — автор блискучого роману «Король Минулого і Прийдешнього», який ще чекає на український переклад, — якось зауважив, що лише той, хто, як і він сам, народився в Індії, може вповні зрозуміти й оцінити «Кіма». «Вповні» — поняття відносне. Було б сумно, якби кращі твори світової літератури лишалися надбанням лише своїх культур. У чомусь «Кім», звісно, був більш зрозумілим для сучасників Кіплінга, котрі — навіть якщо не полишали берегів Британії, — так чи так знали якісь англо-індійські вирази, звороти, історичні обставини. Але роман написано так, що читач — будь-який читач! — стає одним із мандрівців колісним шляхом

і встигає ухопити рівно стільки, скільки встигає. Треба знати не так вже й багато. З кінця XVIII століття Британія і Росія вели суперництво за Центральну Азію, яке 1840 року отримало неофіційну назву Велика Гра. У 1857 році північ і центр Індії охопило повстання, яке зараз називають Першою війною за незалежність, а в романі Кіплінга — Чорним роком. За два роки повстання придушили, і влада на субконтиненті перейшла від Ост-Індської компанії до британської корони; у 1876 році Вікторія офіційно прийняла титул імператриці Індії.

(А коли ж відбуваються події «Кіма»? Виявляється, що точно датувати їх неможливо: різні деталі вказують чи то на кінець 1870-х, чи на кінець 1880-х. Важливо інше: це — Індія Кіплінга, який народився в Бомбеї 1865 року і востаннє побував у ній 1891 року. А після «Кіма» не повертатиметься туди навіть у прозі та віршах. Ці двері зачинились назавжди.)

Коли «Кім» з'явився друком, критики зауважили, що ранні оповідання Кіплінга, які, власне, і заклали підвалини його слави, порівняно з новим романом здавались лише начерками поряд із величною картиною. До певної міри так воно і є (скажу я, зовсім не бажаючи принизити твори Кіплінга попередніх десятиліть). Магбуб Алі — оповідач «Балади про царський жарт»; поліцейський Стрікленд — герой низки історій із різних збірок; у Гімалаях Кім зустрічає головну героїню оповідання «Ліспет»... Усіх Кіплінг знав, усіх бачив, і от нарешті зібрав воєдино.

У кожній літературі має бути книжка, яка намагається вмістити увесь світ, все життя в усіх його проявах. І не просто вмістити — прийняти й назавжди зберегти для читача. В Іспанії це, звісно, «Дон Кіхот», в Англії — «Піквікський клуб», в Росії — «Євгеній Онєгін». «Це не роман, — казав Г. К. Честертон про Діккенсову епопею, — романи закінчуються, а “Піквік” — ні, так само, як і янголи».

Я, звісно, нічого не скажу про фінал «Кіма». Це єдине можливе завершення історії та водночас — відкрита можливість для кожного з читачів уявити, що буде далі. «Він сам зупинився чи ти його зупинив?» — спитав Дж. Л. Кіплінг, коли син повідомив йому, що закінчив роман. «Він сам». — «Тоді, може, він не такий вже й поганий», — відповів Кіплінг-старший... і зробив чудові ілюстрації до роману.

Так, книжка, що дарує радість, зачудування і мудрість вже понад сто років, — не така вже й погана. Переконайтеся в цьому.

А хто такий Кім?

Михайло Назаренко

РОЗДІЛ 1

Хто йде сумлінно в Божий світ
Своїм шляхом вузьких воріт,
Не кпиньте з тих, чий заповіт
Дав Будда із Камáкури!

Усупереч муніципальному наказові, він сидів верхи на гарматі Зам-Замі, цегляна платформа якої знаходилася якраз навпроти старого *Аджаб-Гхер* — тубільці називають так Музей Лагора. Хто володіє «вогнедишним драконом» Зам-Замою, той володіє Пенджабом — цей величезний шматок позеленілої бронзи завше ставав найпершою здобиччю завойовників.

Але Кім мав таке-сяке виправдання: він зіпхнув із гарматних цапф сина Лали Дінаната — на тій підставі, що Пенджабом володіють англіїці, а Кім і сам англієць. І хоча чорнотою засмаги він не відрізнявся від тубільців; хоча надавав рішучу перевагу місцевій говірці, а розмовляючи рідною мовою бубонів і ковтав слова; хоча приятелював на засадах абсолютної рівності з базарними хлопчиками, Кім був білим — білим злидарем із найбідніших. Метиска, яка його виховувала, курила опіум і тримала сяку-таку крамничку вживаних меблів на площі, де стоять дешеві візники. Вона казала місіонерам, нібито доводилася сестрою Кімовій матері. Але насправді його мати була нянькою в родині полковника і вийшла заміж за Кімбела О'Гару, молодого прапорщика ірландського полку Маверікців. Згодом він отримав місце на Сіндо-Пенджабо-Делійській залізниці, тож полк повернувся додому без нього. Дружина його померла від холери у Фірозепурі, а сам О'Гара почав пиячити і катався туди-сюди залізницею разом із гострооким трирічним малюком. Благодійні товариства і капелани намагалися упіймати його, турбуючись про дитину, проте О'Гара втікав щоразу доти, поки не зустрівся із жінкою, яка вживала опіум. Він і собі приохотився до того смаку і помер, як умирають білі злидарі в Індії. На час смерті його статок складався із трьох документів. Один він називав своїм *ne varietur*, бо ці слова стояли під його підписом, а другий — «свідомством про звільнення». Третьою була посвідка про народження Кіма. Ці документи, як приказував він зазвичай у години опіумного блаженства, колись зроблять

маленького Кімбела людиною. За жодних обставин Кім не мав із ними розлучатися, адже вони були частиною великого чаклунства, такого, яке творять оті люди, ген за музеєм, у великому синьо-білому *Джаду-Гхері*, «чаклунському будинку», який ми звемо масонською ложею. Настане день, казав він, коли все поверне на краще, і Кімів мисливський ріг піднесеться між стовпами, величезними стовпами краси і могутності. Сам полковник, верхи на коні, на чолі найкращого у світі полку прислужиться Кімові, маленькому Кімові, який досягне більшого, ніж його батько. Дев'ять сотень першокласних дияволів, чий бог — Червоний Бик на зеленому полі, служитимуть Кіму, якщо вони не забули О'Гару, бідного О'Гару, бригадира з Фірозепурської залізниці. Далі він починав гірко плакати, сидячи у поламаному очеретяному кріслі на веранді. Тож після його смерті жінка зашила пергамент, свідоцтво і метрику в шкіряний амулет і почепила Кімові на шию.

— Одного дня, — сказала вона, пригадуючи незрозумілі пророцтва О'Гари, — по тебе прийде великий Червоний Бик із зеленого поля, і полковник, верхи на високому коні, так, і... — тут вона перескочила на англійську, — і дев'ять сотень дияволів.

— А, — сказав Кім, — я запам'ятаю. Прийде Червоний Бик і полковник на коні, але спершу, батько казав, прийдуть двоє чоловіків, щоби підготувати ґрунт. Батько розповідав, коли чаклують, то завжди так роблять.

Якби жінка відправила Кіма з тими паперами до місцевого Джаду-Гхера, тамтешня ложа, звісно, прийняла б його та призначила до масонського сиротинця у горах, але вона не довіряла тому, що чула про чаклунство. Кім також мав власну думку щодо цього. Вийшовши з невинних літ, він навчився уникати місіонерів і білих людей з серйозними обличчями, які допитувалися, хто він такий і що робить. Адже Кім із величезним успіхом не робив нічого. Щоправда, він знав чудове, оточене мурами місто Лагор — від Делійських воріт і до ровів навкруг форту; був запанібрата з людьми, що провадили життя дивовижніше, ніж могло би наснитися Гарунові ар-Рашиду; і, зрештою, сам жив божевільним життям героїв «Тисячі й однієї ночі», але місіонери й секретарі добродійних товариств не здатні були зрозуміти тієї краси. У місті його прозвали маленьким Другом Усього Світу. І дуже часто, будучи гнучким і непомітним, поночі він вештався дахами, які аж кишіли людьми, і виконував доручення причепурених показних дженджиків. Звісно, йшлося про любовні інтриги, — він то розумів добре, бо встиг дізнатися все погане, ледь почав говорити, — але Кім любив гру заради самої гри. Безгучне скрадання темними вуличками й провулками, підйом по водостічних трубах, тіні й гомони таємничого жіночого світу на пласких дахах і стрімку втечу з даху на дах під покровом спекотної темряви. А ще він водив тісну дружбу зі свяtimi людьми, замурзаними попелом факірами, що сиділи біля своїх цегляних святилищ

попід деревами на березі річки. Зустрічав їх після старцювання і, як ніхто не бачив, то їв із ними з однієї миски. Вихователька його наполягала зі сльозами, щоб він носив європейський одяг — штани, сорочку і потертого капелюха, але Кім вважав, що для певних справ зручніше індуське чи магометанське вбрання. Один зі світських молодих людей — його знайшли мертвим на дні колодязя в ніч землетрусу, — подарував йому якось повний комплект індуїстського вбрання — костюм вуличного хлопчика з нижньої касті. Кім сховав його в потаємному місці, під балками на складі деревини у Ніла Рама, за Пенджабською судовою палатою, де запашні колоди деодарів висувувалися після сплаву по річці Раві. Готуючись до роботи або витівок, Кім одягав свій «реквізит» і під ранок втомлений повертався на веранду, накричавшись у хвості весільної процесії або на індуїстському святі. Іноді в будинку виявлялася їжа, але частіше її не було, і Кім йшов їсти зі своїми тубільними друзями.

Барабанячи п'ятами по Зам-Замі, він раз-у-раз відволікався від гри у «царя гори», в яку бавився з маленькими Чхота-Лалом і сином продавця ласощів Абдуллою, щоби зронити образливе зауваження на адресу тубільця-поліцейського, який сторожував взуття відвідувачів, виставлене рядами біля дверей Музею. Рославий пенджабець по-блажливо всміхався: він давно знав Кіма. Знали його і воднонос, який поливав курну вулицю з мішка цапиної шкіри, і музейний столяр Джавахір-Сінгх, який схилювся над новими пакувальними ящиками, і всі, хто були поблизу, за винятком селян, які поспішали до Будинку Чудес подивитися на речі, зроблені в їхньому краї та деінде. У Музеї були зібрані зразки індійського мистецтва та ремесел, і будь-хто у пошуках знань міг попросити пояснень у наглядча.

— Геть! Геть! Дай я вилізу! — кричав Абдулла, здираючись на колесо Зам-Зами.

— Твій батя пік кренделі, а мама вкрала *гі*, — приспівував Кім, — а усі мусульмани давно гепнулися із Зам-Зами.

— Дай мені залізити! — репетував малий Чхота-Лал у розшитій золотом шапочці. Статок його батька сягав понад півмільйона фунтів стерлінгів, але Індія — єдина демократична країна світу.

— Індуси теж із Зам-Зами гепнулися, їх мусульмани випхали. Твій таточко був пекар...

Він замовк, бо з-за рогу, з боку галасливого Моті-Базару, човгав чоловік, настільки дивний, що Кім, який вважав, що знає всі касті, нікого схожого доти не бачив. На зріст він був близько шести футів, на собі мав зібрану незліченними бганками темну тканину, схожу на кінську попону, і в жодній із цих складок Кім не міг відшукати ознак жодного відомого йому ремесла. За поясом у нього висів довгий залізний пенал ажурної роботи та дерев'яна вервиця, як у святого. На голові чужинець мав шапку,

схожу на величезний берет. Лице мав жовте і зморшкувате, як у Фук-Шина, базарного китаїця-чоботаря. Лець скошені очі здавалися щілинами з оніксу.

— Хто то такий? — спитав Кім у товаришів.

— Мабуть, людина, — витріщив очі Абдулла і запхав пальця до рота.

— Що правда, то правда, — підтвердив Кім, — але він не схожий на жодного індійця, якого я коли-небудь бачив.

— Може, то жрець? — припустив Чхота-Лал, помітивши чотки. — Дивись! Він йде до Будинку Чудес!

— Ні, ні, — вимовив поліцейський, хитаючи головою, — я не розумію вашої мови. — Поліцейський говорив на пенджабі. — Агов, Друже Усього Світу, що він таке каже?

— Хай іде сюди, — сказав Кім і, зблиснувши голими п'ятами, скочив із Зам-Зами. — Він — чужака, а ти — воляка.

Чоловік розгублено повернувся і попрямував до хлопчиків. Він був старий, і його вовняне вбрання ще тхнуло полином гірських ущелин.

— О, діти, а що то за великий будинок? — спитав він на урду, якою, схоже, володів пречудово.

— То Аджаб-Гхер, Будинок Чудес! — відповідаючи, Кім не вжив жодного поштитового звертання, як то «лала» чи «міян» — він не міг вгадати віри старого.

— А, Будинок Чудес! І туди можна зайти будь-кому?

— Над дверима написано, що всім можна заходити.

— Безкоштовно?

— Я заходжу і виходжу, а я не банкір, — засміявся Кім.

— На жаль! Я старий чоловік. Я не знав, — і, перебираючи вервицю, він озирнувся у бік Музею.

— А якої касті? Де ваш дім? Ви прийшли здалеку? — допитувався Кім.

— Я прийшов через Кулу, з-за Кайласа, але що ви про це знаєте? З гір, — тут він зітхнув, — де повітря і вода свіжі та прохолодні.

— Ага! Хітай [китаєць], — гордо виголосив Абдулла. Фук-Шин якось вигнав було його зі своєї крамниці за те, що він надумав плювати на божка, який стояв над взуттям.

— Пагарі [горянин], — промовив маленький Чхота-Лал.

— Так, дитино, горянин, із гір, яких ти ніколи не побачиш. Ти чув про Бхотія [Тибет]? Я не хітай, я бхотія [тибетець], Лама, або, скажімо, *гуру* по-вашому, коли вже ти хочеш знати.

— *Гуру* з Тибету, — промовив Кім. — Таких я ще не бачив. Знач', у Тибеті є індуси?

— Ми — послідовники серединного шляху і мирно живемо в наших монастирях, а я зібрався відвідати чотири священних місця раніше, ніж помру. Ну, тепер ви, діти, знаєте стільки ж, скільки і я, старий. — Він добродушно посміхнувся хлопчикам.

— Ти щось їв?

Чоловік порився у себе за пазухою і витягнув потерту дерев'яну чашку для збору подаяння. Хлопчики кивнули. Всі знайомі їм жерці просили милостиню.

— Зараз я їсти не хочу, — він крутив головою, як стара черепаха на осонні. — Чи правда, що багато священних зображень зберігається у Будинку Чудес Лагора? — Прочанин повторив останні слова, неначе бажав упевнитися, що адреса правильна.

— Це правда, — сказав Абдулла. — У ньому повно язичницьких *бутів*. Знач', ти теж ідолопоклонник?

— Та яка різниця, — відмахнувся Кім. — Це — урядовий будинок і там немає ідолопоклонства, а тільки сагиб із білою бородою. Пішли зі мною, я покажу.

— Чужоземні жерці їдять хлопчиків, — прошепотів Чхота-Лал.

— А він чужинець і *бут-параст* [ідолопоклонник], — сказав мусульманин Абдулла. Кім зареготав.

— Він — новак. Біжіть до своїх матерів та сидіть тихенько на ручках. Пішли!

Кім, клацнувши, прокрутив турнікет, який автоматично реєстрував відвідувачів. Старий пішов за ним і завмер від подиву. У вестибюлі виставили більші зразки греко-буддійської скульптури, створені — вчені знають, коли — забутими майстрами, чиї вправні руки таємничим чином наслідували грецький стиль. Тут були сотні експонатів: фризи з рельєфними постатями, фрагменти статуй, всіяні фігурами плити, які колись покривали цегляні стіни буддійських *стун* і *вігар* Півночі, а нині, відкопані і споряджені ярличками, були гордістю Музею. Роззявивши рота від подиву, Лама повертався то в один, то в інший бік та, нарешті, завмер у захваті перед великим горельєфом, на якому було зображено коронування, або ж возвеличення, Будди. Учитель сидів на лотосі, пелюстки якого були висічені так глибоко, що, здавалося, майже відділялися від плити. Навколо нього в благоговінні скупчилася ціла ієрархія царів, старійшин і стародавніх Будд, внизу лотоси вистелили води з рибами і птахами. Двоє Девів із крилами, як у метеликів, тримали вінок над його головою. Над ними двоє інших несли парасольку, увінчану головним убором Бодхісатви, усіяну коштовним камінням.

— Владико! О владико! Це сам Шак'ямуні, — Лама ледь не хлипав. І на півподиху почав наспівувати чудесну буддійську молитву:

— Єдинородний Майї син, Ананди пан, святійший він... І він тут! Найвищий Закон також тут! Моє паломництво добре розпочалося. І яка робота! Яка робота!

— Сагиб он там, — сказав Кім і прослизнув убік, поміж шафами відділу мистецтв і ремесел. Білобородий англієць дивився на Ламу, а той гречно повернувся, вклонився йому і, трохи подлубавшись, витяг записника і клаптик паперу.

— Так, це моє ім'я, — посміхнувся куратор, розглядаючи по-дитячому незграбні друковані літери.

— Один із нас, що здійснив паломництво по святих місцях, — тепер він настоятель монастиря Ланг-Чо, — повідомив його мені, — затинаючись, мовив Лама. — Він розказував про це все, — Лама повів худю тремкою рукою.

— Тож ласкаво просимо, о Ламо з Тибету! Тут зберігаються священні зображення, — він глянув Ламі в обличчя, — і я тут, щоби накопичувати знання. Пройдемо до мого кабінету. — Старий тремтів від хвилювання.

Кабінет був звичайнісіньким закутком, відокремленим дерев'яною перегородкою від галереї, де стояли статуї. Кім ліг на підлогу, притуливши вухо до шпарини у потрісканих від спеки кедрових дверях, та, довіряючи інстинкту, приготувався підслуховувати і спостерігати.

Більша частина бесіди була йому геть незрозуміла. Лама, спочатку нерішуче, розповідав наглядачеві про свій рідний монастир Сач-дзен, розташований навпроти Розмальованих Скель, за чотири місяці шляху звідти. Наглядач вийняв величезний альбом із фотографіями і показав йому той монастир, що стримів на скелі над гігантською долиною, сформованою геологічними шарами різних відтінків.

— Так, так! — Лама одяг рогові окуляри китайської роботи. — Ось хвіртка, через яку ми носимо дрова до зими. І ти... й англійці знають про це? Теперішній настоятель Ланг-Чо говорив мені, але я не вірив. А Владика — Вседосконалий — він теж користується тут пошаною? І його життя відоме?

— І все воно висічене на камені. Ходімо, подивимося, якщо ти вже відпочив.

Лама, човгаючи, побрів у головний зал і разом із куратором став оглядати колекції з благоговінням вірянина і чуттям художника.

Епізод за епізодом він упізнавав прекрасну повість на витертому камінні. Подекуди його спантеличували риси незнайомого грецького стилю, але він радів, як дитина, кожній новій знахідці. Там, де порушувалася послідовність подій, як, наприклад, у Благовіщенні, куратор заповнював її усно і за допомогою книг — французьких і німецьких — із фотографіями та репродукціями.

Тут був зображений благочестивий Асіта, тотожний Симеону у християнських переказах: він тримав на колінах божественне немовля, поки батько та мати слухали. А ще там були епізоди з легенди про двоюрідного брата Будди Девадату. Тут стояла збентежена нечестива жінка, яка звинуватила Учителя у гріхопадінні; тут зображені

були проповідь в Оленячому парку і диво, яке приголомшило вогнепоклонників; тут поставав Бодгісатва в образі царя, чудесне народження, смерть у Кусінагарі, де слабкий учень втратив свідомість. Без кінця повторювався сюжет медитації під деревом Бодгі, і всюди було зображено поклоніння чаші для збору милостині. Через кілька хвилин куратор збагнув, що гість його не простий жебрак, який перебирає вервицю, а справжній учений. І вони знову переглянули все від початку до кінця, причому Лама раз-по-раз брав пучку тютюну, протирав свої окуляри і торохтів, наче потяг, на дивовижній суміші урду і тибетської мови. Він чув про подорожі китайських паломників Фа-Сяня і Хуань-Цана і хотів дізнатися, чи існує переклад їхніх творів. Він затамовував подих, безпорадно гортаючи книги Біла і Станіслава Жульєна.

— Усе є тут. Прихований скарб!

Потім він зосередився, аби благоговійно вислухати цитати, наспіх перекладені на урду. Уперше він чув про праці європейських учених, які за допомогою цих і сотень інших джерел визначили місця священних подій буддизму. Потім йому показали величезну карту з жовтими крапками та рисками. Коричневий палець рухався за олівцем куратора від мітки до мітки. Тут був Капілавасту, там — Серединне Царство, тут — Магабодгі, буддійська Мекка, а там — Кусінагара, овіяне скорботою місце, де Він помер. Старий примовк, схиливши голову над аркушами, а куратор закупив ще одну люльку. Кім заснув. Коли він прокинувся, бесіда, яка досі тривала, стала доступнішою його розумінню.

— Ось так і сталося, о Джерело Мудрості, що я вирішив піти по святих місцях, де ступала Його нога: на місце народження, аж до Капіли, потім у Магабодгі, яке тепер називається Будда-Гайя, у Монастир, в Оленячий парк і на місце Його смерті, — Лама притишив голос. — І я прийшов сюди сам. П'ять, сім, вісімнадцять, сорок років я думав, що Стародавній Закон виконується погано, бо ж, як тобі відомо, до нього домісилися чортівня, чаклунство й ідолопоклонство. Точнісінько, як допіру сказав хлопчина там, на вулиці. Так, саме *бут-парасть*, як висловився дівчак.

— Так буває з усіма віровченнями.

— То ти так думаєш? Я читав наші монастирські книги, але в них висохла серцевина, і новий ритуал, яким ми, послідовники перетвореного Закону, приборкуємо себе, також не має цін в цих старих очах. Навіть послідовники Досконалого безперервно борються один з одним. Все це — ілюзія. Так, *майя*, ілюзія. Але я жадаю іншого, — зморшкувате жовте обличчя наблизилось до куратора на відстань трьох дюймів, і довгий ніготь вказівного пальця стукнув по столу. — Ваші вчені за допомогою цих книжок пройшли крок у крок за стопами Благословенного у всіх його мандрах, але є речі, які вони не змогли відкрити. Я нічого не знаю, але прагну звільнитися від Колеса Всього Суцього, ступивши

на широкий і відкритий шлях, — він посміхнувся з простодушним тріумфом. — Як паломник по святих місцях я вже тепер здобуваю заслугу. Але справа в більшому. Послухай істинну розповідь. Коли наш милостивий Владика, будучи ще юнаком, став шукати собі дружину, люди в палаці його батька говорили, що він ще занадто юний для шлюбу. Ти про то знаєш?

Куратор кивнув, питаючи себе, що ж буде далі.

— Тоді влаштували потрійне змагання в силі між усіма, хто зголоситься. І під час випробування луком наш Владика, переламавши той, який подали спочатку, велів подати такий лук, на якому ніхто не міг натягнути тятиву. Ти про то знаєш?

— Про все це написано. Я читав.

— І, перелетівши всі позначки, стріла помчала ген-ген далеко і зникла з очей. Врешті-решт вона впала, і там, де вона торкнулася землі, з'явилося джерело, яке потім перетворилося на річку, і, завдяки милосерддю нашого Владики і тим заслугам, яких він надбав до свого звільнення, властивість тієї річки така, що вона змиває всяку ганьбу і плями гріха з того, хто скупається в ній.

— Так написано, — сумно промовив куратор.

Лама глибоко зітхнув.

— Де ця Річка? Джерело Мудрості, де впала та стріла?

— Шкода, брате мій, але я не знаю, — відповів куратор.

— Ні, може, ти забувся? Це — єдине, про що ти не сказав мені. Маєш же ти знати. Слухай, я старий чоловік. Я прошу тебе, схиливши голову до твоїх ніг, о Джерело Мудрості! Ми *знаємо*, що він натягнув тятиву! Ми *знаємо*, що стріла впала! Ми *знаємо*, що джерело пробилось з-під землі. То де ж та Річка? Сон наказав мені знайти її. Тому я прийшов. Я тут. Але де ж Річка?

— Якби ж я знав, ти думаєш, хіба ж я не кричав би про це на весь голос?

— Через неї можна досягти звільнення від Колеса Всього Суцього, — вів далі Лама, не слухаючи. — Річка Стріли! Подумай ще! Якийсь струмочок, може, пересохлий під час посухи? Адже Владика ніколи не став би обманювати старого.

— Я не знаю, не знаю.

Лама знову підсунув своє помережане тисячею зморшок лице на відстань долоні від обличчя англійця.

— Я бачу, що ти не знаєш. Ти не дотримуєшся Закону, і воно від тебе приховане...

— Так, приховане... приховане.

— Ми пов'язані — ти і я, брате мій. Але я, — він встав, майнувши полами м'якої та щільної одежини, — я хочу звільнити себе. Ходімо разом!

— Я зв'язаний, — промовив куратор. — Але куди ти йдеш?

— Спершу до Каші [Бенарес]. Куди ж іще? Там я зустрінуся з людиною чистої віри, що мешкає в одному з джайністських храмів цього міста. Він теж таємний шукач, і можливо, я дізнаюся від нього що-небудь. Може, він піде зі мною в Будда-Гайю. Звідти на північний захід, в Капілавасту, і там я шукатиму Річку. Ні, я буду шукати всюди, куди б не йшов, бо ж невідоме те місце, де впала стріла.

— А як ти підеш? До Делі далеко, до Бенареса ще далі.

— По дорогах і на поїздах. Спустившись з гір, я від Пантханкота приїхав сюди на *по-йїзді*. Він іде швидко. Я спочатку дивувався, бачачи, як обіч дороги високі стовпи тягнуть і тягнуть за собою нитки, — він показав жестами, як нахиляються і кружляють телеграфні стовпи, що мелькають мимо поїзда, — але потім у мене заклакли ноги й закортіло йти пішки, я так звик.

— А ти добре знаєш, куди йти? — запитав куратор.

— О, що стосується цього — то тільки розпитай та заплати, і призначені особи притьмом доправлять тебе у призначене місце. Це я знав ще у себе в монастирі з надійних джерел, — гордо промовив Лама.

— А коли ти рушаєш у путь? — куратор посміювався над цією сумішшю стародавнього благочестя і сучасного прогресу, які так властиві Індії наших днів.

— Якомога швидше. Я йтиму по тих самих місцях, що й Владика, поки не дійду до Річки Стріли. До того ж є папір, де написано час відходу поїздів, що йдуть на південь.

— А як щодо їжі? — Лами, як правило, носять при собі добрий запас грошей, але куратор хотів упевнитися.

— Під час подорожі я беру з собою чашу Вчителя для збору милостині. Так, як ходив він, так піду і я, відмовившись від ситого монастирського життя. Коли я залишав гори, зі мною був *чела* [учень], який просив милостиню за мене, як того вимагає статут, але ми затрималися в Кулу, він захворів на лихоманку та помер. Тепер у мене немає *чели* і я сам візьму чашу для збору подаянь та цим дам можливість милосердним людям здобути заслугу, — він хоробро кивнув головою. Монастирські вчені не просять милостині, але Лама був дуже натхнений своїми пошуками.

— Хай буде так, — посміхнувся куратор. — А тепер дозволь і мені здобути заслугу. Ми обидвое майстри — і ти, і я. Ось новий нотатник на білому англійському папері, он відточені олівці — «два» і «три», товстий і тонкий, усе це зручно для записів. Тепер позич мені твої окуляри.

Куратор поглянув крізь них. Скельця були сильно подряпані, але майже відповідали його власним окулярам, які він вклав Ламі в руку зі словами:

— Спробуй-но ці.

— Пір'інка! Просто пір'інка на обличчі! — старий у захваті обернувся, морщачи ніс. — Я майже їх не відчуваю. І як ясно бачу!

— Вони з білаура — кришталю, їх неможливо подрятати. Хай вони допоможуть тобі знайти твою Річку, бо вони — твої.

— Я візьму їх: і олівці, і білого нотатника, — сказав Лама, — на знак дружби між жерцем і жерцем; а тепер, — він подлубався у себе за поясом, відстебнув ажурний залізний пенал і поклав його на стіл, — ось тобі мій пенал на згадку. Він старий, такий само старий, як і я.

Це був пенал старовинної китайської роботи із заліза, виплавленого забутим у наші дні способом, і колекціонерське серце куратора здригнулося, ще коли він його вперше помітив. Жодні вмовляння не могли змусити Ламу взяти подарунок назад.

— Коли я відшукаю Річку і повернуся, я принесу тобі мальоване зображення Падми Самтгори, подібне до тих, які я малював на шовку в монастирі. Так, і ще зображення Колеса Життя, — він тихо розсміявся, — бо ж ми обидва майстри — і ти, і я.

Кураторові хотілося затримати його. Мало тепер залишилося на світі людей, які володіють цією таємницею: вміють малювати пензликом для письма канонічні буддійські картини, які, так би мовити, наполовину написані, наполовину намальовані. Але Лама вийшов сягистими кроками з високо піднятою головою і, ненадовго зупинившись перед великою статуєю бодгісатви, зображеного в час медитації, протиснувся між турнікетами.

Кім, як тінь, ішов слідом за ним. Підслухана розмова надзвичайно його зацікавила. Цей чоловік був для нього чимось геть новим, тож хлопчик мав намір вивчати його далі: саме так він став би досліджувати нову будівлю чи якесь незвичайне свято в центрі Лагора. Лама був його знахідкою, і він збирався заволодіти ним. Мати Кіма теж була з Ірландії.

Старий, зупинившись біля Зам-Зами, роззирався довкола, поки його погляд не спинився на Кімові. Паломницьке натхнення трохи вичахло в ньому на деякий час, і він відчував себе старим, самотнім і дуже голодним.

— Не сиди під цією гарматою, — зухвало виголосив поліцейський.

— Угу! Сова, — пхикнув Кім на захист Лами. — Сиди сам під гарматою, якщо тобі подобається. Ану, скажи: коли ти поцупив туфлі у молочниці, Данну?

Це було абсолютно необґрунтоване, раптове звинувачення, але поліцейського, який знав, що пронизливий крик Кіма за потреби міг накликати полчища базарних хлопчаків-волоцюжок, воно змусило замовкнути.

— І якому ж божеству ти поклонявся там, всередині? — лагідно поспитав Кім, сідаючи навпочіпки у затінку біля Лами.